

**БІБЛІОТЕЧНИЙ ХАРКІВ У ХІХ СТ. — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
ЗА ІСТОРИЧНИМИ РОЗВІДКАМИ Н. Я. ФРІДЬЄВОЇ**

Уперше досліджується наукова спадщина Н. Я. Фрідьєвої, присвячена розвитку бібліотечної справи в Харкові в ХІХ ст.

Ключові слова: бібліотеки, Харків, Н. Я. Фрідьєва, бібліотекознавці, Д. І. Багалій.

Впервые изучается научное наследие Н. Я. Фридьевой, посвященное развитию библиотечного дела в Харькове в ХІХ в.

Ключевые слова: библиотеки, Харьков, Н. Я. Фридьева, библиотекоседы, Д. И. Багалій.

The scientific heritage of Nadiya Fridieva, devoted to the development of library science in Kharkiv in 19th century, is examined for the first time.

Key words: libraries, Kharkiv, Nadiya Fridieva, library scientists, Dmytro Bahaliy.

Незважаючи на масштабність особистості Надії Яківни Фрідьєвої, нині недостатньо публікацій, які б об'єктивно оцінювали справжню значимість її наукових праць. Навіть до 120-річчя (відзначили у 2014 р.) видатного українського бібліотекознавця не підготовлено жодної монографії чи вичерпної персональної бібліографії. Утім, кожний напрям її досліджень, зокрема розвідки з бібліотечної історії Харкова, потребують актуалізації, сучасного прочитання.

Узагалі, в якому разі науковці досліджують регіональні об'єкти? По-перше, коли внесок регіону в розвиток науки є незаперечним. По-друге, коли сам регіон викликає в дослідника позитивні емоції, отже, посилюється інтерес до нього. По-третє, коли перші два фактори поєднуються. На нашу думку, саме останнє міркування є найімовірнішим спонукальним мотивом для Н. Я. Фрідьєвої. Дійсно, Харків — не зовсім звичайне місто. Він розвивався завдяки трьом чинникам: військово-політичним, промислово-економічним, освітньо-науковим. Перший фактор утрачений для історії — відома лише сумнівна дата його заснування. А ось два інші визначають його розвиток понині.

На зламі ХІХ та ХХ ст. Харків був університетським містом і водночас потужним промисловим центром, т. зв. «південно-російські Афіни». Отже, до нього тягнулися різні верстви населення, зокрема й різночинна інтелігенція. З 1919 р. Харків офіційно позбавився ознак провінційності, набувши статусу столичного міста, центра УРСР. Виникли нові науково-освітні, дослідні установи. Зокрема, кількість вищих навчальних закладів збільшилася з 8 до 40, відкриті й десятки нових науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро, які обслуговували нові високотехнологічні підприємства. За інтенсивністю культурного життя на той час Харків поступався тільки Москві й Ленінграду, але переважав Київ та Одесу.

Саме в такий Харків у 1928 р. приїздить молодий фахівець із бібліотечної справи, відомий у професійному колі. Звісно, що з часом Надія Яківна, долучившись до організації навчального процесу (бібліотечного факультету), постійно натрапляла на бібліотечне минуле краю. Вона особисто була знайома з його дослідниками К. І. Рубинським, Л. Б. Хавкіною, можливо, з Д. І. Багалієм. Надія Яківна згодом дійшла правильного висновку про недостатню вивченість крайової бібліотечної історії, яку вважала гідною особливої уваги, оскільки Харківська бібліотечна школа була шанованою і знаною ще в дореволюційний період (до 1917 р.).

Перша спроба дослідження регіональної історії була присвячена черговій ювілейній даті ЦНБ Харківського державного університету, її опублікували в 1940 р. Цей невеликий за обсягом твір узагальнював розвиток університетської книгозбірні до вказаної дати [13]. У планах ученої було продовження, але не сталося. Нині цей твір посідає чільне місце в історії ЦНБ університету.

У 1954 р. вона захистила кандидатську дисертацію «Публичная общественная и бесплатные народные библиотеки г. Харькова до 1917 г.», за подібною темою згодом нею було опубліковано статті [10; 12]. Окрім того, в 1963 р. Надія Яківна надрукувала книгу про Х. Д. Алчевську, нашу землячку, здобутки якої в царині освіти й бібліографії прославили Харків на всю Російську імперію [11]. Будучи в поважному віці, Надія Яківна ініціювала ідею і згуртувала науковий колектив, до складу якого ввійшли викладачі кафедр всесвітньої історії та бібліотекознавства ХДІК, для написання ексклюзивного навчального посібника «История библиотечного дела на Украине (1917–1932)», де харківська тематика посідає значне місце.

Завдяки дослідженням Н. Я. Фрідьєвої були стерті численні білі плями з історії України. На нашу думку, її історичні розвідки були б значимішими, якби не методологічні обмеження, що супроводжували кожного вченого-гуманітарія в радянську добу. Зокрема йдеться про замовчування цікавих фактів у бібліотечній справі Харківщини, деякі висновки дослідниці щодо діяльності окремих бібліотек і відомих осіб. Однак загалом це не позначилося на значущості її історичного спадку, а підготовлені нею публікації не втрачають ознак науковості й донині.

Відповідно до історико-бібліотечних праць Н. Я. Фрідьєвої, Харків у першій половині XIX ст. зовні був незначним губернським містом з населенням від 15–16 до 50 тис. мешканців. На нашу думку, воно нагадувало величезне мальовниче українське село, розташоване на двох пагорбах, розділених річками. Однак від села його відрізняли величні храми, кам'яниця губернського палацу, який згодом стане власністю університету. Вражаючою була його духовна складова, яка докорінно відрізняла Харків від десятків інших губернських міст імперії, у якому вже на той час був акумульований потужний освітній

і згодом науковий потенціал: Колегіум («Тихоріанська академія») спочатку одна, а потім декілька класичних гімназій, імператорський університет, але, на відміну від небагатьох інших, узагалі заснований на добровільні кошти слобожан (мешканців Слобідської України), котрі прагнули дійсної духовності. Згідно з підрахунками проф. Д. І. Багалія, тоді в місті навчався кожний десятий мешканець, хоча половина містян залишалася неписьменною [2].

Н. Я. Фрідьева висвітлювала переважно сприятливі фактори щодо зростання бібліотечної мережі міста. Отже, до трьох існуючих книгозбірень у 1830-ті рр. додалася ще одна, принципово відмінна — публічна. Загальнодоступна, з універсальним за змістом, цінним фондом, відображеним у друкованому каталозі, який, як стверджує вчена, складав тоді ще молодий науковець, а в подальшому всесвітньо відомий славіст І. І. Срезневський, він же її бібліотекар, ця установа мала значно поліпшити якість бібліотечного обслуговування в місті. Книгозбірня була розташована в центрі міста в помешканні Дворянських зборів, працювала в зручні для харків'ян години, мала належну матеріальну базу, наприклад, книжкові шафи з червоного дерева, виготовлені на замовлення.

Не наводячи деталей, якими насичена дисертація, відзначимо по-особливному позитивну ауру Харкова щодо вкорінення в ньому складів духовності. Так, якщо публічні бібліотеки, незважаючи на урядовий циркуляр, не було відкрито в багатьох губернських містах (навіть у Києві), то Харків успішно вирішив цю проблему на підготовчій і початковій стадіях існування цієї бібліотеки. Оперативно був сформований керівний орган — Опікунська рада, до складу якої ввійшли впливові, енергійні особистості, котрі розробили проєкт публічної книгозбірні, необхідну документацію, організували збирання коштів по всій губернії. У результаті зібрали 7 тис. руб., 400 цінних книг. Харківські купці погодилися надавати зарплату бібліотекареві в розмірі 300 руб. щорічно. Утім надзусилля Харківської громади щодо організації бібліотеки, здається, були марними, оскільки читачі її майже не відвідували. За відсутністю статистики, відзначала Надія Яківна, неможливо визначити кількість читачів, відвідувань, книговидачі тощо. Однак деякі архівні матеріали, повідомлення в харківській пресі, які відшукала науковець, достеменно засвідчують, що «читачів виявилось обмаль», що інколи «заходив письменник Квітка-Основ'яненко», а «дехто приходив подивитися, а хто [бібліотеку] відвідує». Ще на поч. ХХ ст. проф. Д. І. Багалій чітко й аргументовано пояснив, чому так сталося: по-перше, відсутність державної підтримки — бібліотеку було складно утримувати на пожертви, а плати від читачів вона не одержувала; по-друге, опікунський комітет складався з офіційних осіб, які, зібравши кошти на відкриття бібліотеки, не переймалися її проблемами; по-третє, ще не сформувався відповідний контингент читачів. Потреба в читанні

була, однак не існувало усвідомлення, що її можна задовольнити через публічну бібліотеку, куди книгу обов'язково потрібно повернути; по-четверте, І. І. Срезневський, мабуть, не зумів стати справжнім бібліотекарем [2].

Але Н. Я. Фрідьева не наводила цієї аргументації відомого історика — хоча його праці не були заборонені та, очевидно, посилення на його твори в ті часи вважали неприпустимими. Для радянської науки Д. І. Багалій так і не став істориком-марксистом, оскільки визнавав концепцію М. С. Грушевського — «запеклого буржуазного націоналіста».

Заслугою Надії Яківни є обґрунтування власної версії щодо подальшої долі цієї бібліотеки, яка сформована на основі аналізу харківської преси. З 1837 р. книгозбірня ввійшла до складу довідкової контори, власником якої був відставний офіцер Биковський, із цього часу вона стала вже не публічною, а приватною комерційною бібліотекою і в такому статусі перебувала до 1844 р. Її фонд був добре вкомплектований (на 1838 р. — 2,5 тис. томів), передплачувалися основні, популярні газети і журнали. Річний абонемент становив від 20 до 50 руб.; читачів було немало — 200! Але з часом Биковський контору закрит, разом із нею — бібліотеку. Можна припустити, що її успішна діяльність стимулювала відкриття в Харкові різноманітних комерційних бібліотек. Так, у подальшому найвідомішими серед них були південно-театральна бібліотека Лігди-Нікіфорової, яку вважали однією з найкращих у Російській імперії; книгозбірня О. Іозефовича, що комплектувалася літературою іноземними мовами, та ін. У середині століття читачам пропонували свої послуги кабінети для читання при книгарнях, бібліотеки різних професійних товариств, наприклад, прикажчиків (4000 кн.), інтелектуальних працівників (1000 кн.) тощо. Бібліотечне життя міста ніколи не припинялося, але доступ до бібліотек був обмежений високою платою за читання.

Н. Я. Фрідьева неспішно, ґрунтовно, надретельно описала духовну інфраструктуру міста, політичні умови, в межах яких генерується харківська ідея щодо необхідності відродження в губернському центрі публічної бібліотеки. Дійсно, саме відродження, оскільки місцева інтелігенція ніколи не забувала про першу книгозбірню, поява якої в 1833 р. випередила на декілька десятиліть тоді ще не сформовану бібліотечну свідомість містян.

В останній чверті XIX ст. чисельність населення збільшилася майже до 170 тис. Крім імператорського університету відриваються технологічний, ветеринарний інститути, а загальна кількість вчн на поч. XX ст. зросла до 8; збільшується кількість гімназій, професійних освітніх закладів тощо. Поступово формується система шкільних і позашкільних навчальних закладів Харківського товариства поширення грамотності. Засноване в 1869 р., воно долучило до свого складу майже всю духовну еліту тоді ще молодого, амбітного міста.

Кількість членів товариства сягала 800: професори, лікарі, адвокати, промисловці, купці та їх родини. Зовні Харків поступався Києву, Одесі, але тільки не за рівнем духовності. Задоволення інформаційних потреб, читацької моди забезпечують академічні й комерційні бібліотеки. Університетська книгозбірня, очолювана на той час справжніми професіоналами, успішно примножувала власні інформаційні ресурси, поліпшувала рівень обслуговування читачів. Професійно працювали комерційні бібліотеки, надаючи своїм клієнтам максимально можливий вибір популярних творів. Утім, на жаль, вони не задовольняли всіх, хто потребував книг. В академічних бібліотеках зосереджувалася наукова й навчальна література, а в комерційних — легковажна, оскільки придбання серйозної літератури, за деяким винятком, збільшувало комерційні ризики. Харків'яни мріяли про бібліотеки для незаможних людей, вважала Надія Яківна. Парадоксально, що до 1886 р. вже були відкриті громадські бібліотеки не тільки в більшості губернських міст, а навіть у багатьох повітових містах: Сумах, Богодухові, Чернігові, Зміївові тощо, але не в Харкові.

Майже половина дисертаційного дослідження Н. Я. Фрідьєвої присвячена виникненню і розвитку Харківської громадської бібліотеки (ХГБ) до 1917 р. Матеріал у дисертації 1950-х рр. був надексклюзивним на той час. Це введення до обігу нових фактів, імен, їх оцінка, особливо ролі Д. І. Багалія та очолюваного ним Правління бібліотеки, взаємозв'язки з іншими бібліотечними структурами тощо. У добу радянської влади галузеві історичні довідки до 1917 р. керівними органами науки не заохочувалися. Н. Я. Фрідьєва здолала цей спротив, що характеризує її як рішучого і наполегливого науковця.

Однак повноцінної характеристики всіх напрямів діяльності ХГБ у дисертації немає. Надія Яківна свідомо акцентувала на обслуговуванні читачів III розряду — категорії найуразливіших, малозаможних людей, котрі прагнули здобути хоч мінімальний рівень освіти, духовного збагачення (робітники підприємств, ремісники, дрібні службовці, селяни, їхні діти, солдати). Щоб брати книги додому, вони сплачували суму в рази меншу, ніж читачі I і II розрядів (5 коп. на міс, а не 30 коп.). Однак усі новинки вони читали пізніше за представників I і II розрядів. Н. Я. Фрідьєва зазначає, що ХГБ дбайливіше ставилася до читачів I і II розрядів, оскільки вони забезпечували фінансову стабільність установи. Науковець постійно підкреслювала, що правління ХГБ на чолі з Д. І. Багалієм недостатньо опікувалося абонементами III розряду. Свідченням є низька якість підфонду, де бракувало відомих творів популярних письменників, узагалі майже не було українських, а більшість літератури призначалася для дітей або була адаптованою. На думку Надії Яківни, Д. І. Багалій розглядав III розряд як третьосортну бібліотеку. Таке твердження вченої зумовлене теорією Д. І. Багалія, відповідно до якої вся література умовно поділяється на три кола: меншовартісна, вартісніша і найкраща,

класична. Усе це мало зберігатися у фонді публічної бібліотеки. Отже, Н. Я. Фрідьева звинувачувала Багалія в наповненні III розряду меншовартасними виданнями, де мала бути найкраща література. На нашу думку, цей висновок є не зовсім об'єктивним, оскільки ХГБ дійсно не вистачало коштів на рівноцінне комплектування всіх бібліотечних структур.

Слід визнати, що за якісними параметрами підфонд дешевого абонементу дещо поступався загальному фонду. Але чи міг він бути іншим за фінансових умов, у яких працювала ХГБ? Крім того, очевидно, що інформаційні потреби харківської духовної еліти загалом зовсім не збігалися із запитами людей, котрі працювали переважно фізично. Яскравий факт навела сама Надія Яківна, розповідаючи, що читачі I і II розрядів самі обирали книги за каталогом, а читачі III розряду залежали від вибору бібліотекаря, якому «довіряли своє читацьке життя». Тут ідеться про керівництво читанням абонементів III розряду, яке не поширювалося на абонементів I і II, з метою формування в них естетичніших, пізнавальніших читацьких смаків. У такий спосіб бібліотекарі готували умови для переходу читача на інше концептколо (згідно з Багалієм) [1].

З позиції сучасності оцінка діяльності Д. І. Багалія в ХГБ не є справедливою, об'єктивною. Визнаючи певні заслуги в спорудженні бібліотеки, підкреслюючи неабиякі організаторські здібності, Н. Я. Фрідьева чомусь називала його «ловким дельцом». Проте така термінологія негативно іронічно забарвлена. Однак жодна людина не зробила стільки для ХГБ, як він. Дійсно, завдяки йому споруджено власний будинок ХГБ — архітектурний шедевр О. М. Бекетова; 12 років посіпль на громадських засадах Дмитро Іванович очолював Правління бібліотеки; ініціював, сприяв відкриттю іноваційних для публічної бібліотеки відділів; успішно здійснював піар-компанію ХГБ; під час революції 1905–1906 рр., незважаючи на складну політичну ситуацію, гідно керував установою. Звісно, що це не повний перелік досягнень Д. І. Багалія. Отже, несправедливу оцінку його бібліотечних заслуг можна пояснити тільки упередженим ставленням до нього радянської влади. Н. Я. Фрідьева була її палким, свідомим прихильником, навіть не будучи членом КППС.

На щастя, Д. І. Багалій нині справедливо вшанований. Визнанням його громадських і наукових заслуг є встановлення йому пам'ятника біля північного корпусу ХНУ ім. В. Н. Каразіна, видання багатотомного зібрання його творів, присвоєння імені Д. І. Багалія читально-експозиційному залу науково-дослідного відділу книгознавства ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

Неможливість охопити бібліотечним обслуговуванням усі верстви харків'ян спонукала Харківське товариство грамотності ініціювати відкриття народних бібліотек на околицях великого міста. Звісно, що ці книгозбірні за своїм освітнім, інформаційним ресурсом не

можна порівнювати з ХГБ, якою опікувалася вся владна і духовна еліта міста, однак їх просвітницьке значення переоцінити неможливо, оскільки вони залучили до регулярного читання тисячі мешканців, духовні запити яких провладні сили практично не вдовольняли. Народні бібліотеки — це особливий тип загальнодоступної, найдемократичнішої книгозбірні, духовно і фізично наближений до малозаможного населення, яке обслуговувалося без будь-якої плати за читання.

Н. Я. Фрідьева була одним з небагатьох радянських науковців, яка достатньо різноаспектно дослідила роботу народних бібліотек в умовах великого міста. З'ясувавши причини їх виникнення, вона висвітлила діяльність усіх п'яти харківських народних бібліотек, чотири з яких були засновані в 1890-ті рр. Звісно, вона акцентувала на роботі Першої народної бібліотеки ім. Некрасова, яку Товариство грамотності відкрило на Москалівці в грудні 1891 р. Це була типова околиця, населена переважно робітниками, ремісниками, купцями — нащадками колишніх москалів, тобто солдат, звільнених зі служби, котрим надавали земельні наділи під будівництво житла. До спорудження мосту зв'язок з харківським середмістям забезпечувався за допомогою човнів.

Товариство придбало для бібліотеки окремих будинок у глухому провулку, який уперше почав освітлюватися саме бібліотечним ліхтарем. Це було вогнище теплого духовного світла, до якого тягнулися численні мешканці. Надія Яківна відзначала, якщо на початку 1892 р. до книгозбірні записалося 600 читачів, то в 1895 р. їх було майже 2 тис. До речі, так само стрімко збільшувався її фонд: від 2000 кн. у 1892 р. до 5000 у 1893 р. Харківські газети дещо іронічно писали, що дубова кафедра видачі (прилавок) ризикує розсипатися від тиску на неї десятків читачів, котрі терміново бажують книг. Наводився в пресі й такий цікавий епізод «... дорослий хлопець зі слідами борошна на одязі із цілою зв'язкою книг на руках. Це — робітник із хлібні, котрий бере книги для всієї артілі за дорученням господаря» [12].

Така популярність бібліотеки спонукала її відкривати філіали, наприклад, на Скобелівському майдані (нині ім. Руднева), поруч з винним складом, працівники якого її із задоволенням відвідували. У цій частині міста діяли численні заводи і фабрики, але не було жодної бібліотеки. Цікавий факт, на який звертає увагу вчена: після початку Першої світової війни, першої мобілізації бібліотека ім. Некрасова залишилася без своїх читачів, а приміщення самої книгозбірні почали використовувати для військових потреб. Але бібліотечне життя тривало: збільшувалася кількість читачів, а для поранених бійців готувалися мобільні бібліотечки.

Надія Яківна відобразила й діяльність інших безплатних народних бібліотек міста, їхні географічні координати, складаючи

своєрідну бібліотечну карту: Москалівка, Панасівка, Піски, Журавлівка, Захарківська частина, віддалені на той час робітничі, а іноді й робітничо-селянські райони Харкова, які були під посиленою увагою Товариства грамотності. Так, у Захарківському районі на місці сучасного палацу ХЕМЗ (пр. Московський) на кошти товариства споруджено Народний будинок, де була велика глядацька зала, діяли різні мистецькі гуртки, театр і, звісно, народна бібліотека, на Журавлівці (нині вул. Т. Шевченка) функціонувала народна бібліотека ім. М. М. Балліна тощо, які утримувало Харківське товариство грамотності. Міська дума надавала лише незначну фінансову допомогу: від 200 до 500 руб. щорічно на одну бібліотеку. Отже, комітети, які керували роботою народних книгозбірень, наповнювали їх бюджет завдяки власним членським внескам, добровільним пожертвам, збиранню коштів від вистав, культурологічних вечорів, публічних лекцій. Організаторами й учасниками цих масових заходів були члени комітетів, інші представники Товариства. Надія Яківна відзначає, що в деяких інших містах, таких як Одеса, Київ тощо, народні бібліотеки існували переважно на кошти, що надходили від місцевої влади, т. зв. субсидії. Цей факт тільки підкреслює непересічність Харківського товариства, як одного з найпотужніших, найвпливовіших у Російській імперії. Воно проіснувало до 1920 р. й було закрито більшовиками разом з іншими культурологічними організаціями з дореволюційним стажем, на кшталт української Просвіти, забороненої в 1925 р.

Н. Я. Фрідьева майже об'єктивно відобразила виключно позитивну освітню й просвітницьку діяльність Харківського товариства грамотності (ХТГ), зазначаючи, що воно намагалося розширити список книг і періодичних видань, зокрема українських, ініціювало відкриття в останніх українських відділів; захищало їх під час революції; сприяло відновленню їх роботи в разі закриття. Цікаво від неї було дізнатися, що при прем'єр-міністрові Столипіні, коли національне життя, крім російського, було фактично заборонене, а українські осередки зовсім занепали, в 1911 р. ХТГ спромоглося надати ім'я Т. Г. Шевченка українському відділу 1-ї народної бібліотеки, встановити бюст поета і значно поліпшити комплектування українськими творами.

Деякі десятиліття відділяють нас від часу написання Надією Яківною вищенаведених історико-бібліотечних праць, опублікованих у часи дії найсуворішої цензури — радянської. Отже, свідомо замовчувалося те, що неодмінно б підлягало цензурі: відомості про загальну кількість народних бібліотек на Харківщині, реальну участь деяких осіб у їх діяльності, українські народні читання, які ставали справжнім святом для їхніх читачів, тощо. Однак ті факти, які оприлюднила Н. Я. Фрідьева, є дуже важливим внеском в історію бібліотечної справи в Україні. Надія Яківна була однією із перших

історіографів місцевих бібліотек після Д. І. Багалія, К. І. Рубинського. Її праці впродовж тривалого часу залишатимуться надійним інформаційним ресурсом.

Список літератури

1. Багалей Д. И. О просветительном значении Харьковской общественной библиотеки / Д. И. Багалей // Сб. Харьков. ист.-филол. об-ва. — Харьков, 1911. — Т.2. — С. 479–492.
2. Багалей Д. И. История города Харькова, за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год) : в 2 т. Т. 2. — Харьков, 1918. — Репр. изд. 1993 г.
3. Березюк Н. М. Надія Фрідьєва / Н. Я. Березюк // Бібл. вісн. — 1995 — № 3. — С. 25–28.
4. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст. / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. — Київ, 2009. — Р. 1. — С. 9–71.
5. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920) / Т. В. Коломієць ; Харків. ун-т внутр. справ. — Харків : Фірма «Консум», 1998. — 192 с.
6. Самійленко Т. П. 100 років від дня народження Надії Фрідьєвої / Т. П. Самійленко // Бібл. вісн. — 1995. — № 3. — С. 25–28.
7. Седих В. В. Історія бібліотечної справи в Україні : навч. посіб. / В. В. Седих. — Харків, 2013. — 212 с.
8. Седих В. В. Внесок Д. І. Багалія у становлення й розвиток Харківської бібліотечної школи / В. В. Седих, О. П. Щербініна // Багаліївський збірн. Акад. Д. І. Багалій і бібліотечна справа України : наук. ст. і матер. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. — Харків, 2008. — С. 18–26.
9. Седих В. В. Народні бібліотеки України на зламі ХІІ–ХХ ст. / В. В. Седих // Короленківські читання — 2004 : матер. наук.-практ. конф. ХДНБ, 8 жовт. 2004 р. / ХДНБ ім. В.Г. Короленка. — Харків, 2004. — С. 24–42.
10. Фрідьєва Н. Я. Бесплатные народные библиотеки в г. Харькове в период первой русской революции / Н. Я. Фрідьєва // Ученые записки Харьк. гос. библ. ин-та. — Харьков, 1956. — Вып. 2. — С. 141–162.
11. Фрідьєва Н. Я. Жизнь для просвещения народа (о деятельности Х. Д. Алчевской) / Н. Я. Фрідьєва. — М. : Изд-во Кн. Палаты, 1963. — 100 с. — (Деятели книги).
12. Фрідьєва Н. Я. Публичная, общественная и народные библиотеки г. Харькова до 1917 года : дис. ... канд. пед. наук / Н. Я. Фрідьєва. — Харьков, 1954. — 383 с. — Машинопись. — Дарствен. надпись авт. ХГНБ им. В. Г. Короленко.
13. Фрідьєва Н. Я. Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету : (до 135-річчя її існування) : іст. нарис / Н. Я. Фрідьєва // Короткі нариси з історії Харк. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1805–1940 : ювілейне вид. — Харків, 1940. — С. 107–132.
14. Щербініна О. П. Д. І. Багалій як будівничий Харківських бібліотек та бібліограф-краєзнавець / О. П. Щербініна // Наук. вісн. Харків. держ. пед. ун-ту. — Харків, 1998. — Вип.1 : Ювілейний вип., присвяч. 140-річчю з дня народж. акад. Д. І. Багалія. — С. 72–79.

Надійшла до редколегії 24.09.2014 р.